

Lyudmyla Pavlenko

THE NEW TRENDS IN HOME-SPACE DESIGN IN EUROPE AND THE USA IN THE RUSSIAN PUBLICISTIC PERIODICALS OF THE SECOND HALF OF THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY.

The paper deals with the problem of journalistic coverage in the pages of periodicals of Russian Empire of the late nineteenth - early twentieth century of new trends in the organization of living space in Europe and the USA. Attention is focused on those aspects that characterize particular interests of readers on new principles of urban planning and landscaping of private housing and reflect advances in science and technology, the general increase in life and the desire to improve the culture of life.

Key words: *culture of everyday life in Europe and the USA, living space, journalistic periodicals of Russian Empire of the late nineteenth - early twentieth century.*

Стаття надійшла до редакції 19.11.2015

УДК 94(470):929

Олена Стрілюк

**С. Ю. КРИЖАНОВСЬКИЙ – «ГОЛОВНИЙ НАТХНЕННИК» ЧИ
«ЗЛИЙ ГЕНІЙ» П. А. СТОЛИПІНА**

У статті розглядаються особливості політичної біографії видатного державного діяча Росії початку ХХ ст. С. Ю. Крижановського крізь призму спогадів його сучасників. Робиться акцент, що значне місце в цих спогадах відведено аналізу роботи С. Ю. Крижановського в період прем'єрства П. А. Століпін, а також відносинам цих двох діячів.

Ключові слова: *С. Ю. Крижановський, П. А. Століпін, Російська імперія, сучасники, політичні реформи, початок ХХ століття.*

С. Ю. Крижановський (1862 – 1935) справив значний вплив на розвиток Російської держави в останні десятиліття її існування. Його постать і кар'єра є одним з показових прикладів, що характеризує відносини всередині бюрократичного середовища Російської імперії. Однак бюрократична еліта початку ХХ ст. нечасто опинялась у полі зору радянських істориків. Уряд і його реформи здебільшого розглядалися як імперіалістичні та антинародні. Не було спеціальних досліджень, присвячених аналізу життєвого шляху та державної діяльності С. Ю. Крижановського. Навіть систематичне вивчення сюжетів, що стосувалися політичної історії Росії початку ХХ ст., розпочалося лише з середини 1950-х рр., коли з'явилися праці, написані на підставі широкого кола архівних джерел. У них фактично вперше мова йшла про такі важливі аспекти внутрішньої політики, як створення Державної думи, ухвалення Основних законів, проведення столипінських реформ [1-3, 16-18, 32, 34-36]. Тільки після послаблення ідеологічного тиску на межі 1980 – 1990-х рр., було переглянуто чимало стереотипів щодо реформ державного ладу Росії, зокрема, щодо продуманості перетворень початку ХХ ст., необхідності третьочервеневого виборчого закону [10]. Визнавалась і достатньо високо оцінювалась роль С. Ю. Крижановського у проведенні перетворень, хоча самій постаті приділялася лише епізодична увага [4, 27].

В останні десятиліття помітною стала тенденція до здолання недооцінки індивідуального в суспільному розвитку. Дослідження життя та державної діяльності С. Ю. Крижановського в тренді історичної імагології можна вважати безпосереднім внеском у персоніфікацію історії Росії [33, 20, 37]. Слід також відзначити зростаючий інтерес до його діяльності в рамках вивчення тих або інших важливих аспектів розвитку Російської імперії початку ХХ ст. Мета даної статті полягає у тому, щоб дати можливість подивитись на постать С. Ю. Крижановського очима тих сучасників, які переважно близько його знали. Звернення до спогадів очевидців дозволить сформулювати більш повне уявлення про особистість Крижановського та його діяльність і, можливо, здолати певні стереотипи та викривлення, сформовані попередніми періодами вивчення проблеми.

С. Ю. Крижановський народився 29 серпня 1862 р. у Києві. Його батько був відомим педагогом, викладачем Київської духовної академії. Гімназійні роки Сергія Юхимовича пройшли у Варшаві. 1880 р. він вступив на математичний факультет Московського університету, проте, незабаром перевівся на юридичний факультет, а 1881 р. – у Петербурзький університет. Його служба

розпочалась з 1885 р. Тоді С. Ю. Крижановський став кандидатом на судові посади при Петербурзькому окружному суді. До 1891 р. він обіймав посаду слідчого в Санкт-Петербурзі. А в період з 1891 по 1906 рр. послідовно обіймав посади товариша прокурора Великолуцького, Ризького, Петербурзького окружних судів. З 1896 р. Крижановський був переведений на посаду начальника Земського відділення Господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ. Уже 1897 р. його призначено членом від Міністерства внутрішніх справ в комісію щодо змін і доповнень обмежувального закону щодо євреїв. У 1900 р. він отримав посаду віце-директора Господарського департаменту цього Міністерства [20, с. 53]. Можна стверджувати, що до початку ХХ ст., Крижановський вже здобув чималі знання та практичний досвід роботи чиновника, що дозволяло йому кваліфіковано орієнтуватись у політичних реаліях того часу, мати репутацію знаючого та розумного адміністратора.

Зрозуміло, чому саме йому міністр внутрішніх справ П. Д. Святополк-Мирський доручив підготувати проект доповіді імператору щодо необхідності лібералізації державної політики та суспільного життя. Безумовно, не всі запропоновані С. Ю. Крижановським заходи отримали схвалення Миколи II, однак найбільш цікаві ідеї увійшли до царського указу від 12 грудня 1904 р. У 1905 р. Крижановський брав участь у розробці проекту створення так званої «булігінської» думи, а після Маніфесту 17 жовтня, виконуючи вже розпорядження голови Ради міністрів С. Ю. Вітте, відіграв вирішальну роль у розробці виборчого закону 11 грудня 1905 р., який визначив порядок обрання I та II Державної думи. У подальшому, С. Ю. Крижановський також брав участь у підготовці важливої реформи Державної ради, що реорганізувала цю дорадчу установу в верхню законодавчу палату Російської імперії [20, с. 54]. Слід відзначити, що саме С. Ю. Вітте залишив чи не найбільше свідчень про співпрацю з С. Ю. Крижановським, якого у квітні 1906 р., ще за міністра внутрішніх справ П. М. Дурново, було призначено на посаду товариша міністра внутрішніх справ.

Очевидно також, що П. А. Столипін, отримуючи призначення на посаду міністра внутрішніх справ, вже знав про С. Ю. Крижановського і його здібності саме від С. Ю. Вітте. Останній також відзначав, що «знаннями, талантом і розумом Крижановський був значно вище наступного міністра внутрішніх справ О. О. Макарова» [8, с. 569]. У той же час, саме С. Ю. Вітте вказав у своїх спогадах на значну кількість вад Сергія Юхимовича як людини. Так, наприклад, характеризує роботу Крижановського в уряді П. А. Столипіна, Вітте зауважив, що він «був власне головою Столипіна, і головою хитрою. Він примушував Столипіна роботи такі речі, які б сам, будучи Міністром внутрішніх справ, не робив би ніколи» [8, с. 570]. Це дуже цікаві свідчення, які примушують замислитись: невже насправді С. Ю. Крижановський міг настільки заздрити кар'єрі П. А. Столипіна, що, навіть, всіяко намагався його дискредитувати?

Після розпуску I Державної думи, коли П. А. Столипін очолив уряд Російської імперії, С. Ю. Крижановський був високо оцінений новим прем'єр-міністром за адміністративний хист і фахову підготовку. О. Д. Арбузов – директор Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (1906 – 1913 рр.), у своїх спогадах відзначав, що йому багато доводилось співпрацювати з Сергієм Юхимовичем і констатував, що спільна праця – «найкращі спогади» його служби [9, арк. 15 зв.]. На відміну від С. Ю. Вітте, О. Д. Арбузов залишив виключно схвальні відгуки про Крижановського. Він називав Сергія Юхимовича «всебічно освіченим, розумним, талановитим» [9, арк. 15 зв.], таким, що «добре знав людей» [9, 9 арк.]. Арбузов відзначав, що все, що робив Крижановський, він «робив продумано, всебічно зважаючи доручену йому справу», а також замислюючись над майбутніми наслідками [9, арк. 15 зв.]. Безумовно, що такий ретельний підхід до доручених справ мав би цілком влаштовувати прем'єр-міністра Столипіна.

Слід також врахувати близькість поглядів П. А. Столипіна та С. Ю. Крижановського на майбутнє Росії. Обидва чудово розуміли, що країна потребує реформ, однак цілком усвідомлювали, що проводитись вони мають обережно, крок за кроком. Пізніше, у своїх спогадах, Крижановський схвалить прагнення Столипіна «примирити громадськість з режимом» і те, що прем'єр-міністр «наглядно довів, що самодержавна конституційність цілком сумісна з економічною та ідейною еволюцією» [24, с. 219]. Вбачаючи у Крижановському свого однодумця, Столипін, безумовно, довіряв йому. 1907 р. Крижановський отримав чин таємного радника та водночас був призначений сенатором, зберігши за собою посаду товариша міністра внутрішніх справ. Сучасники відзначали, що Крижановський був прихильником нового аграрного курсу, спрямованого на зруйнування громад, розумів необхідність підвищення правової культури селян, проводив активну роботу для досягнення кращих відносин між адміністрацією та земствами. Так, В. І. Гурко, один із найяскравіших представників бюрократичної еліти початку ХХ ст., згадував, що завдяки піклуванням

Крижановського в одній з будівель Міністерства внутрішніх справ було влаштовано особливе приміщення, в якому «земці могли знайти всі потрібні для них довідки, де службовці міністерства, спеціально для цього призначені, допомагали земцям своїми вказівками в справі реалізації здійснення того чи іншого земського клопотання» [12, с. 602]. Мемуари В. І. Гурка в цілому дозволяють зануритись в атмосферу закулісної боротьби, підготовки реформ. Той факт, що за П. А. Столипіна налагодились відносини між Міністерством внутрішніх справ і земствами, він називає виключною заслугою С. Ю. Крижановського [12, с. 602].

Після розпуску I Думи уряд мав докласти максимум зусиль для того, щоб наступна, II Державна дума, була більш поміркованою та лояльною до уряду. Для цього велась активна робота над реалізацією тих перетворень, які були зумовлені потребами часу. Великого значення надавав також П. А. Столипін питанню співпраці уряду з громадськістю. Так, у листі від 15 липня 1906 р. на ім'я графа С. Ю. Вітте відзначалось, що «тепер усе питання сконцентровано довкола залучення в кабінет громадських діячів. Напевне, це вдасться Столипіну. Тоді передбачається запустити на повний хід бюрократичну машину та виготовити законопроекти з усіх важливих питань. Деякі закони передбачається, навіть, здійснити «провізорно» до затвердження Думою» [14, арк. 9]. Так, наприклад, у полі зору уряду опинилось питання про перегляд деяких постанов, що обмежували права євреїв. Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ, за дорученням П. Столипіна, виробив список обмежень, які, відповідно до 87 статті Основних законів, підлягали негайному скасуванню. Прем'єр вимагав, щоб до обговорення в Раді міністрів матеріали з єврейського питання «тримались в абсолютній таємниці» [23, с. 206; 12, с. 595]. Власне тому О. Арбузов не показував цю записку нікому, окрім товариша міністра внутрішніх справ С. Ю. Крижановського, але згодом з'ясувалось, що у одного «з другорядних чинів міністерства» був друкований екземпляр записки, отриманий з канцелярії Ради міністрів» [30, арк. 120]. Пізніше у своїх спогадах Крижановський зазначав про прагнення Столипіна «знешкодити» єврейське питання, проте, констатував, що «у роботі цій мені особисто брати участь не довелося» [24, с. 93]. Це виглядає дещо дивним, враховуючи обізнаність Крижановського в цьому питанні, про що зазначалось вище.

Незважаючи на зусилля уряду, досвід роботи II Думи також виявився невдалим, багато важливих питань не отримали свого вирішення. Враховуючи дворазову невдачу діяльності законодавчого органу, П. А. Столипін змушений був переглянути виборчий закон. Про авторство закону, опублікованого 3 червня 1907 р., прямо зазначав у своїх спогадах С. Ю. Вітте, знову надавши негативну оцінку діяльності Сергія Юхимовича: «Нове положення про вибори до Державної думи виробив горезвісний Крижановський, який був товаришем міністра внутрішніх справ, а при Столипіні також і його головою» [8, с. 449]. Вітте особливо відзначав «політичну безцеремонність» С. Ю. Крижановського: «Після видання закону, в моїй присутності П. Дурново розпитував упорядника закону 3 червня С. Ю. Крижановського, чому, наприклад, в такому-то повіті прийняті такі-то норми, а в такому-то інші, і на це С. Крижановський, якщо хочете, дуже наївно, відповідав, що це зроблено для того, щоб з'явилася благонадійна особа на виборах – тут потрібно було дати більшість голосів таким-то елементам, а там іншим. Які зрештою результати дасть виборчий закон 3 червня, питання незрозуміле» [8, с. 450].

Загальна оцінка подій 3 червня 1907 р., зроблена С. Ю. Вітте, також негативна: «Переворот цей по суті полягав у тому, що новий виборчий закон виключив з Думи народний голос, тобто голос мас та їх представників, а дав лише голос сильним і слухняним: дворянству, чиновництву та частині слухняного купецтва та промисловцям. Таким чином, Державна дума перестала бути виразником народних бажань, а стала виразником тільки бажань сильних і багатих, бажань, зроблених при тому в такій формі, щоб не накликати на себе нарікань зверху. За формою же переворот цей полягав у тому, що він абсолютно порушив основні державні закони, видані в моє Міністерство, після 17 жовтня 1905 р.» [8, с. 452]. Безумовно, слід врахувати, що такі оцінки Вітте були черговою спробою «завдати удару» по авторитету Столипіна, принизити його. Складається враження, що С. Ю. Вітте також навмисно принижує значення діяльності С. Ю. Крижановського. Тому, необхідно зважати й на оцінки тих осіб, які працювали зі Столипіним та Крижановським, але не відігравали настільки значної ролі в державному управлінні, а отже, не мали сильної залежності від політичних процесів у державі.

Так, Б. Васильчиков, головноуправляючий землеустроєм і землеробством (27. 07. 1906 – 21. 05. 1908), констатував, що Дума, як і виборчий закон «представляли державну небезпеку, і в цьому полягав весь сенс і все виправдання акту 3 червня» [22, с. 223]. Ю. Данілов, генерал від інфантерії, у своїх спогадах згадував, що Столипіним керувало прагнення «з двох бід – повного

знищення думи чи зміни виборчого закону – обрати найменшу» [13, с. 74]. І навіть противники П. А. Столипіна відзначали, що в його наміри не входило знищення народного представництва, що «він прагнув лише до встановлення в Росії консервативної, але виключно конституційної монархії» [21, с. 117]. В. Ф. Джунковський, який обіймав посаду московського віце-губернатора (1905 – 1908 рр.), а пізніше – московського губернатора (1908 – 1913), наголошуючи, що автором закону 3 червня був саме С. Ю. Крижановський, «вельми талановитий, розумний», «права рука П. А. Столипіна», підкреслював однак, що «Крижановський чудово знав всі слабкі сторони характеру П. А. Столипіна і досить вміло та справно ними користувався для досягнення тих або інших цілей. За розумом він був вище Столипіна, всі сміливі законопроекти, як ось: закон 3 червня, земства у Західних губерніях, обмеження євреям і т. д. – всі вони інспірувались Крижановським, який був їх автором, але провести ці закони Крижановський би не міг, у нього на це не вистачило б хоробрості відкрити забрало. Столипін же, якщо так можна висловитись, був на це ходок, він був хороброю, сміливою людиною, відкритою, і проводив всі ці «страшні» закони з притаманною йому наполегливістю. Таким чином, Крижановський був йому незамінним підручним» [15, с. 242].

Відзначимо, що різке обмеження представництва в Державній думі від селян та міських низів Крижановський пояснював їх низьким культурним і політичним рівнем. Також він вважав за необхідне участь адміністрації у проведенні виборчих кампаній. Відтак, він очолив Особливе діловодство Міністерства внутрішніх справ щодо виборів у III та IV Державні думи. В його особистому розпорядженні знаходились кошти, які негласно витрачались на підтримку виборчої кампанії лояльних режиму депутатів. Джунковський підкреслював, що «Крижановський, будучи на голову вище Столипіна, моральними якостями незмірно поступався. Він користувався часто некрасивими прийомами, що компрометували Столипіна». Так, «він старався впливати на губернаторів, викликаючи їх до Петербургу і надаючи певні вказівки відповідно до місцевих умов. При цьому він не зупинявся також перед підкупом за казенний кошт, аби провести в Думу бажаних кандидатів» [15, с. 242]. Безумовно, цікавим у цих спогадах є свідчення про неабиякий розум Крижановського, політичний талант, однак і тут є згадка про прагнення «нашкодити» Столипіну, скомпрометувати його. І це, незважаючи на те, що, як згадував Арбузов, «С. Крижановський користувався великим авторитетом у міністерстві» [9, 15 зв.]. Хоча, на відміну від Джунковського, Арбузов зазначав, що Крижановський, «зважаючи на свою скромну та делікатну природу, не любив втручатись і тримався в тіні, віддаючи іншим показову роль» [9, 15 зв.].

І. І. Тхоржевський, помічник начальника Переселенського управління, який вважав час III Думи «однією з найблискучіших сторінок російської історії, часом розквіту» [35, с. 132], також звернув увагу на неабиякий політичний талант Крижановського та зазначив: «Розумник, Мефістофель та владолубець, мало у що вірив... Натомість умів, як ніхто інший, працювати. Мав волю. І, захоплюючись справою, завжди відрізнявся надзвичайною жвавістю у спілкуванні та роботі (риси талановитої людини)» [35, с. 91]. На відміну від Тхоржевського, сам Крижановський стримано оцінював період діяльності III Думи. Крім того, він стверджував, що після невдачі із залученням впливових громадських діячів до складу Кабінету міністрів, П. Столипін «повернув направо, а потім, під впливом близьких до нього осіб схилився до національної політики та дотримувався цього напрямку до кінця» [24, с. 217]. Як і у випадку з виборчим законом, Крижановський, однак, залишався найближчим помічником Столипіна у вирішенні таких складних питань національної політики, як наприклад, польське.

Так, наприклад, щодо питання запровадження Західного земства і виборів кандидатів від Західних губерній до Державної ради, то П. М. Мілюков відзначав, що Столипін прагнув «ощасливити Росію внесенням нового націоналістичного принципу в законодавство... Ідея полягала у тому, щоб «усунути поглинання польським елементом російського селянства у виборчих зборах», а методом стала «ідея» митця Крижановського – розтасувати виборців по «куріях» на довільні групи, щоб додати переваги будь-якому кандидату. Тепер лише «курія» з класової чи групової мала стати «національною». Столипін серйозно стверджував, що «після селянської земельної реформи» це буде найважливішим його нововведенням. Він зробив це питання своїм особистим питанням і сам провів його у Раді міністрів і у слухняній Думі. Але, несподівано для себе, у Державній Раді він зустрів сильний супротив: «руська курія» була відхилена і весь проект провалився» [29, с. 335–336]. У зв'язку з цим «Русское знамя» висловлювало сподівання «на припинення вирішального впливу Крижановського, якого Росія давно вже назвала злим генієм Столипіна» [31, арк. 80]. Крайньо праві противники П. А. Столипіна відзначали, що товариш міністра був навіть талановитішим і розумнішим за самого міністра, а тому «зумів посісти керівну роль у Міністерстві» та примушував

прем'єра «дотримуватись поглядів не лише шкідливих, але і пагубних для російських національних інтересів» [31, арк. 80]. Так, Крижановський виступив автором двох проектів: про загальний розподіл імперії на області, які б володіли правами самоуправління, при наявності в цих областях представницьких закладів, і про виділення Холмського краю з адміністративних меж етнографічної Польщі [24, с. 125]. Згідно до проекту про децентралізацію, складеним С. Крижановським, імперія мала б поділятися на одинадцять областей, у кожній з яких мало бути земське зібрання та урядове управління, до яких залучалися б місцеві діячі. Поступова децентралізація, запропонована Крижановським, передбачала також обмеження «русифікаторської» політики. Стосовно Холмської губернії, то виділення її з меж етнографічної Польщі з самого початку планувалось як захід, що мав встановити чіткий державний кордон між Росією та Польщею, на випадок можливої у майбутньому автономії Царства Польського. Проте, з часом, ці першочергові плани почали зазнавати суттєвих змін, що в цілому дало можливість Крижановському оцінити прагнення Столипіна створити Холмську губернію, як «не лише зайвий, але і цілком шкідливий захід» [24, с. 217]. Також негативно він висловлювався і щодо ухвалених у період прем'єрства Столипіна законів щодо Фінляндії і взагалі вважав, що «справжнього національного почуття» прем'єр не мав [26, с. 109].

У той час, коли сучасники визнавали Крижановського «головним натхненником Столипіна» [6, с. 334], Сергій Юхимович у своїх спогадах ніби намагається викрити прем'єра. Очевидно, що ставлення до нього у Крижановського залишається складним і не піддається однозначній оцінці. Що дратувало його в Столипіні? Те, на наш погляд, що він, за визнанням самого Крижановського, «був улюбленцем долі» і «все, що інші отримували завдяки нескінченій праці, ціною втраченого здоров'я та надірваного життя, дісталось йому само по собі, падало з неба», що він «багато в чому збирав вершки з праці своїх попередників» [6, с. 234]. Очевидно, вважаючи себе розумнішим і талановитішим за Столипіна, Крижановський так і не зміг вибачити прем'єрові його кар'єри. Це – почуття образи через власне невизнання, через те, що доводилося бути «в тіні» прем'єра, фактично залишаючись його «сірим кардиналом». Однак саме період прем'єрства П. А. Столипіна можна вважати найбільш ефективним періодом діяльності С. Ю. Крижановського, коли він зміг так яскраво проявити себе. Саме на цьому періоді переважно акцентують увагу сучасники Крижановського, згадуючи його участь у розробці та реалізації низки реформ. Багато в чому такий кар'єрний злет відбувся і тримався, завдячуючи особі П. А. Столипіна, а також спільності поглядів цих діячів з багатьох найважливіших питань розвитку Російської імперії.

Після вбивства П. А. Столипіна в 1911 р. кар'єра та діяльність С. Ю. Крижановського поступово занепадають. Коли наступним головою Ради міністрів став В. М. Коковцов, він пропонував призначити на посаду міністра внутрішніх справ С. Ю. Крижановського. Взагалі Коковцов характеризував Крижановського, як гарного спеціаліста своєї справи, «людину дуже кмітливу, здібну і таку, що може при певних умовах принести велику користь» [23, с. 62]. Однак імператор не підтримав таку пропозицію. Крижановський вважав, що так трапилося, скоріш за все, через помилкову думку імператора про нього, як про соратника С. Ю. Вітте, який змушував Миколу II вдаватися до вкрай неприємних для нього поступок у період революційних подій [20, с. 56]. Посаду міністра внутрішніх справ обійняв О. О. Макаров. Вітте відзначав, що «Крижановський образився і не хотів залишатися товаришем міністра внутрішніх справ». А далі констатував, що останній «був людиною менш солідною, ніж Макаров, і менш надійною. Я думаю, що він менш моральний, ніж Макаров, а з іншого боку, він на декілька голів вище Макарова за знаннями, талантом, розумом. Оскільки він увесь час був при Столипіні та знав усі державні секрети, то залишати його без посади було б неможливо, а тому Крижановський був призначений державним секретарем замість Макарова» [8, с. 569-570]. Безумовно, таке призначення було, скоріш за все, почесним усуненням від активних і важливих справ. Крім того, відсутність високої довіри та проблеми зі здоров'ям обмежили те коло питань, що потрапляли до державного секретаря.

М. Д. Жевахов, обер-прокурор Св. Синоду, вбачав й інші причини в такому ставленні до Крижановського: «Він не тільки знав більше за інших, не тільки ніколи не вихвалявся своїми знаннями та перевагами, а навпаки, свідомо тікав від слави людської, намагаючись бути завжди непомітним. Можливо, з цієї причини, а може бути й тому, що розум є одним із тих недоліків, який рідко пробачається, С. Ю. Крижановський мав чимало ворогів, і зрозуміло, головним чином з боку тих, хто не обходився без його допомоги та заздрило йому» [19, с. 117]. Жевахов високо оцінював особистість і діяльність Крижановського, наголошуючи, що «це був один з тих небагатьох державних діячів, в якому великий розум поєднувався з на рідкість видатними знаннями» [19, с. 93]. І навіть лідер кадетської партії П. М. Мілюков, один з основних політичних опонентів

С. Ю. Крижановського, констатував: «Крижановський не був «сановником», але серед вірних старців, що оточували царя, він був єдиною молодою людиною, яка пам'ятала університетський курс конституційного права» [29, с. 202]. І. І. Тхоржевський взагалі відзначав, що хоча «у міністри Крижановський не вийшов. Але просіяв «власним політичним сяйвом». І як супутник міністра, і як вмілий ділець за кулісами Державної ради – він був завжди, цілком, суто політичною фігурою. Природженим політиком» [35, с. 91].

У 1916 р. С. Ю. Крижановський був удостоєний звання статс-секретаря. Цього ж року були зроблені чергові спроби призначити його на посаду міністра внутрішніх справ. За свідченнями генерала П. Г. Курлова, останню пропозицію обійняти посаду міністра внутрішніх справ Крижановський отримав від прем'єра Н. Д. Голіцина 27 лютого 1917 р. Проте, прийняти цю пропозицію Крижановський, за умов, що утворилися, не міг і не хотів [28, с. 8-9].

У липні 1917 р. С. Ю. Крижановський давав свідчення Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду. За свідченнями О. О. Блока [5, с. 374-376] та І. В. Гессена [11, с. 141], останній державний секретар монархії «виявився єдиним сановником, який мав мужність не зрікатися того ладу, якому він служив» [20, с. 56]. Неординарність та високий інтелект Крижановського також відзначав слідчий комісії Ф. П. Сімсон: «...надзвичайно цікавими є записки Крижановського, найрозумнішого з колишніх володарів» [7, с. 73].

Після захоплення влади більшовиками Крижановський певний час перебував у еміграції в Фінляндії, проте в липні 1918 р. він переїхав до Києва, де отримав пропозицію гетьмана П. П. Скоропадського увійти до його уряду, проте, відповів відмовою. У 1919 р. С. Ю. Крижановський виїхав до Одеси, а потім переїхав до Константинополя, де деякий час проживав у брата своєї дружини, що служив там дипломатичним представником уряду О. В. Колчака. У 1920 р. на французькому військовому пароплаві Крижановський з дружиною дістався Марселя, а звідти переїхав до Парижу. Тут він міг розраховувати лише на випадкові заробітки, деякий час редагував альманах «Русская летопись» (1921 – 1925 рр.), надавав юридичні консультації російським емігрантам [25, с. 44-46], був співзасновником і головою Спілки ревнителів пам'яті імператора Миколи II. У 1929 р. родина Крижановських відкрила у Парижі «Російський чайний салон», де семидесятирічний Сергій Юхимович працював управителем, а також, як він сам жартома про себе говорив, «поваром і посудомийкою». Незабаром салон довелося закрити. Проте, навіть за таких непростих умов, С. Крижановський ніколи не залишав інтелектуальної праці. Його проекти, зокрема, його бачення облаштування пострадянської Росії [20, с. 58-59], ще довго будуть викликати інтереси істориків.

Про державних діячів слід судити не по їх задумам, а по втіленим справам. У цьому сенсі С. Ю. Крижановського дійсно складно поставити в один ряд з С. Ю. Вітте або П. А. Столипіним. Проте, слід погодитись, що «участь у розробці реформ на найвищому рівні, авторство багатьох важливих законопроектів Російської імперії початку ХХ ст., дозволяють в цілому високо оцінити державну діяльність С. Ю. Крижановського» [33], а в деякому сенсі говорити й про те, що в окремих питаннях, зокрема, функціонування російського парламентаризму, місцевого управління, національного, він дійсно часто виступав головним натхненником П. А. Столипіна. Він в цілому був автором багатьох законодавчих актів початку ХХ ст.: положень про Державну думу, Державну раду, а також виборчих законів, працював над проблемою створення та реформування представницьких установ, брав безпосередню участь у реалізації багатьох перетворень П. А. Столипіна. Очевидно, що така активність Крижановського, його новаторські ідеї, прагнення переоблаштування Росії, викликали невдоволення в тих колах, які взагалі остерігались будь-яких змін, боячись за своє становище. Тому не дивно, що для них Крижановський виглядав лише злим генієм прем'єра Столипіна.

Не викликає сумнівів, що С. Ю. Крижановський був непересічною особистістю, що в Російській імперії загалом було небагато чиновників з таким досвідом роботи. Однак сучасники дали в цілому неоднозначну оцінку діяльності Сергія Юхимовича. Серед позитивних якостей останнього більшість представників бюрократичної еліти відзначали розум, політичний хист, гарну професійну обізнаність. Проте, сучасники звернули увагу також на ту обставину, що С. Ю. Крижановський не міг вибачити П. А. Столипіну його кар'єри, був занадто амбітним і ображеним на свою «роль другого плану». При цьому ті, хто були найбільш близькими до Крижановського у силу певних життєвих обставин або державної діяльності, все ж таки більше наголошували на його «скромній та делікатній природі», власному прагненні «триматися в тіні». У будь-якому випадку ставлення С. Ю. Крижановського до П. А. Столипіна завжди також залишалось складним, проте, на наш погляд,

іронія долі полягала в тому, що вбивство прем'єра відіграло фатальну роль у кар'єрі С. Ю. Крижановського.

Джерела та література:

1. Аврех А. Я. Столыпин и Третья дума / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1968. – 520 с.
2. Аврех А. Я. Третья Дума и начало кризиса третьеиюньской системы (1908 – 1909 гг.) / А. Я. Аврех // Исторические записки. – М. : Изд-во Ан СССР, 1955. – Т. 53. – С. 50–109.
3. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума: 1912 – 1914 гг. / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1981. – 293 с.
4. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. – 438 с.
5. Блок А. А. Записные книжки. 1901–1920 / А. А. Блок. – М. : Художественная литература, 1965. – 664 с.
6. Бородин А. П. Реформы во имя России / А. П. Бородин. – М. : Вече, 2004. – 384 с.
7. Варфоломеев Ю. В. Проведение допросов Чрезвычайной следственной комиссией Временного правительства / Ю. В. Варфоломеев // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право. – 2008. – Т. 8. – № 1. – С. 71–75.
8. Витте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. / С. Ю. Витте. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – 723 с.
9. Відділ Рукописів Російської Національної Бібліотеки. – Ф. 1000. – Оп. 2. – Спр. 54. – 16 арк.
10. Власть и реформы. От самодержавной к советской России / Отв. ред. Б. В. Ананьич. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1996. – 801 с.
11. Гессен И. В. В двух веках. Жизненный отчет / И. В. Гессен // Архив русской революции. – М. : Терра, 1993. – Т. 22. – 424 с.
12. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 810 с.
13. Данилов Ю. Н. На пути к крушению: Очерки из последнего периода русской монархии / Ю. Н. Данилов. – М. : Военное издательство. – 1992. – 293 с.
14. Державний архів Російської федерації. – Ф. 102. – Оп. 256. – Спр. 56. – 100 арк.
15. Джунковский В. Ф. Воспоминания: В 2 т. / В. Ф. Джунковский; под общ. ред. А. Л. Паниной. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 1. – 734 с.
16. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны. 1914 – 1917 / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1967. – 366 с.
17. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907 – 1911 гг. / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1978. – 246 с.
18. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1968. – 352 с.
19. Жевахов Н. Д. Воспоминания товарища Обер-прокурора Св. Синода князя Н. Д. Жевахова / Н. Д. Жевахов. – М. : Родник, 1993. – Т. I. – 352 с.
20. Карпачов М. Д. Сергей Ефимович Крыжановский – политический деятель и публицист начала XX века / М. Д. Карпачов // Вестник ВГУ. Серия: История, политология, социология. – 2013. – № 2. – С. 52–59.
21. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / А. Ф. Керенский. – М. : Республика, 1993. – 384 с.
22. Князь Борис Васильчиков. Воспоминания / Борис Васильчиков, князь; сост., предисл., примеч. Г. И. Васильчикова. – М. : Наше наследие, 2003. – 271 с.
23. Коковцов В. Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903 – 1919 гг.: В 2-х кн. / В. Н. Коковцов. – М. : Наука, 1992. – Книга первая. – 447 с.
24. Крыжановский С. Е. Воспоминания: из бумаг С. Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи / С. Е. Крыжановский – Берлин : Петрополис, 1938. – 221 с.
25. Крыжановский С. Е. Воспоминания: из бумаг С. Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи / С. Е. Крыжановский. – СПб. : Рос. нац. библиотека, 2009. – 228 с.
26. Крыжановский С. Е. Заметки русского консерватора / С. Е. Крыжановский // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 107–127.

27. Куликов С. В. Социальная эволюция высшей царской бюрократии во второй половине XIX – XX веков / С. В. Куликов // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX веков. – СПб. : Алетея, 1999. – С. 63–86.
28. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1991. – 255 с.
29. Милуков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милуков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
30. Російський державний історичний архів. – Ф. 1276. – Оп. 2. 1906 р. – Спр. 45. – 836 арк.
31. Російський державний історичний архів. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 122. – 365 арк.
32. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1962. – 382 с.
33. Соколов А. С. С. Е. Крыжановский – государственный деятель Российской империи начала XX века: Дис... канд. ист. наук / А. С. Соколов. – Калининград, 2006. – 203 с.
34. Старцев В. И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905 – 1917 гг. / В. И. Старцев. – Л. : Наука, 1977. – 272 с.
35. Тхоржевский И. И. Последний Петербург: Воспоминания камергера / И. И. Тхоржевский. – СПб. : Алетея, 1999. – 255 с.
36. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции / Е. Д. Черменский. – М. : Мысль, 1970. – 447 с.
37. Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших центральных учреждений (1802 – 1917) / Д. Н. Шилов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2001. – 832 с.

Елена Стрилюк

**С. Е. КРЫЖАНОВСКИЙ – «ГЛАВНЫЙ ВДОХНОВИТЕЛЬ» ИЛИ
«ЗЛОЙ ГЕНИЙ» П. А. СТОЛЫПИНА**

В статье рассматриваются особенности политической биографии видного государственного деятеля России начала XX века С. Е. Крыжановского через призму воспоминаний его современников. Делается акцент, что значительное место в воспоминаниях отведено анализу работы С. Е. Крыжановского в период премьерства П. А. Столыпина, а также взаимоотношениям этих двух деятелей.

Ключевые слова: С. Е. Крыжановский, П. А. Столыпин, Российская империя, современники, политические реформы, начало XX столетия.

Olena Striliuk

S. E. KRYZHANOVSKIY – “MAIN INSPIRER” OR “EVIL GENIUS” OF P. A. STOLYPIN

The article presents peculiarities of political biography of an outstanding statesman of the early 20th-century Russia S.E. Kryzhanovskiy through the eyes of his contemporaries. It is emphasized that Kryzhanovskiy's activity in the Stolypin's period in office as a Prime Minister and their relations were in the focus of attention in the memoirs.

Keywords: S.E. Kryzhanovskiy, P.A. Stolypin, Russian Empire, contemporaries, political reforms, early 20th century.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2015